

SPOLEČENSKOPOLITICKÉ ZÁPASY O NÁRODNÍ DIVADLO V 70. LETECH 19. STOLETÍ

Robert Kvaček

Tyto nepočtené a nescelené poznámky, které název „Společenskopolitické zápasy o Národní divadlo v 70. letech“ jen tematicky uvádí, nemají charakter a samozřejmě ani ambice referátu. Dokonce se neodvažují pojmenovat je ani příspěvkem, protože jim chybí novost soudů. Nazval bych je nejraději připomenutím, či upozorněním na to, co také a někdy především zajímá historiky v souvislosti s dějinami Národního divadla, a to nejen u příležitosti jeho výročí. Naše setkání je tradičně pracovní, tedy přemýšlivé a tříbící názory, schopné metodických a faktografických inspirací při styku oborů. Chápeme, že postup a výsledky uměnohistorických disciplín jsou nezbytnými znalostmi i pro oblast obecné historie našeho tématu. Zároveň ale chceme upozornit na potřebnost povědomí o tomto obecném i pro jiné obory, bylo totiž nejen vnějším rámcem, ale přímo organickou součástí, spoluurčovatelem a určovatelem historie, o kterou nám jde. Jistě to ještě lépe zdůvodní příspěvky mých kolegů.

Už ve třicátých letech byl vysloven požadavek napsat o vzniku Národního divadla knihu celistvou. Objevil se v kritice práce, která takový úkol chtěla vlastně naplnit — o Budovatelích Národního divadla Jana Bartoše. Oboje si dodnes zaslouží pozornosti, i Bartošova kniha i Stloukalova kritika, ať náš úsudek o nich vyznívá jakkoli. Dějepiscům zůstane Bartošův text opravdu jen syntetickým esejem stvořeným spíše duchem uměleckým, který o historiografické práci ví pramálo, knihou vášnivou — totiž vášnivě zaujatou svými tezemi, svou koncepcí à la these. Knihou jednostrannou, v jejíž kritice bychom nežádali ani tak rovnováhu v soudech, jako jejich znalostní a metodickou oprávněnost, kterou tu nezřídka postrádáme. Autor ji vskutku lehkovážně vystavil kritickým šlehům — a ještě je umocnil horkokrevným způsobem obrany. Nepsal knihu s hlavou chladnou a chladným nechtěl nechat ani čtenáře. Jistě se mu to podařilo. Další čtenářské návraty ke knize snad mohou být už klidnější — zjistíme v ní i více pozitivního, než jsme původně seznali. Počítám k nim i — jistě nechtěnou — výzvu historiografii. Ta na některé své povinnosti a možnosti upozornila v obsáhlé recenzi Bartošova kritika. Téma tu vyznačené však na své propracování — metodické, i faktografické — teprve čeká.

Důvod je jistě také v tom, že soudobé dějepiscectví si leccos v 60. a 70. letech minulého století ještě mapuje, třebaže se pokusilo — a jistě úspěšně — podívat se na ně i synteticky. Dost tu zůstává detailněji nedoznáno /a leccos i nepoznáno/, jiné žádá nové položení otázek. K odbornému využití se nabízejí prameny s rozsáhlou informační hodnotou. Jsou schopny mnohé povědět i o historii Národního divadla, především o jeho mnohaleté stavbě, která realizovala ideu. Nikdy nebylo tajemstvím, že Národní divadlo se budovalo za sporů a střetů — Bartoš je nazval konfliktem generačním, někde dokonce konfliktem dvou romantických generací, ale takové určení je nehistorické, neutkaly se tu v pravém slova smyslu generace /Rieger byl

přece jen o čtyři roky starší než Sladkovský/, ale strany, politické skupiny — a politika vtiskla těmto dějinám ráz a průběh. Historie stavby Národního divadla je tedy i politickou historií a někdy dokonce především politickou historií: potvrzuje to studium kompetentních pramenů, které boří různé legendy /hovořeno s Bartošem/, ale nové nevytváří /hovořeno proti Bartošovi/.

Spor, o němž je řeč, je součástí potýkání se buržoazních liberálních konzervativců s buržoazními liberálními demokraty, střetů, které národní liberální stranu rozdvojovaly na staročechy a mladočechy. Byl to také spor osobností a jejich názorů a taktiky — jeviště politiky nebylo tehdy nijak přeplněno, zvláště ne vskutku výraznými postavami. Snad proto se někteří dostávali do popředí snadněji a zvykali si být „výtečníky“, autoritami, určovateli — někteří jimi byli ovšem po právu, i oni však mluvivali do činností, jejichž obsahu a smyslu rozuměli jen povrchně. Byli takoví na obou stranách, proto jejich myšlení, chování a jednání může zosobňovat střet jinak povahy obecnější. Tato personifikace by mohla být zkratkovitě /opravdu jen zkratkovitě/ uplatněna i pro dějiny Národního divadla — a vskutku v podobě souboje Rieger — Sladkovský také vylíčena byla.

Zmíněný stanickopolitický nesvár, který měl v tomto případě samozřejmě i souvislosti další, vyvstalé z názorů na umění a na kulturu a ze situace těchto oborů, se vepsal do dějin Národního divadla už v 60. letech. Čteme jej rovněž z historie divadla Prozatímního, zvláště potom, co silou reality přestávalo být nadlouho prozatímním a co se dostávaly do sporů přílišný důraz na tuto realitu s přílišnou vírou, že jinak může být rychle, že monumentální Národní divadlo /a takové chtěli snad všichni/ může být zbudováno za nemnoho let. Rozvírající se dělení v národně liberální straně proměnilo málem v jednostrannou záležitost samo kladení základů Národního divadla. I tak tu patřila převaha skupině Sladkovského, která už vedla Sbor pro zřízení Národního divadla. Snad je třeba k tomu poznamenat, že Rieger se s ním nadlouho loučil o to lehčeji, že se svými stranickými spolupracovníky viděli svůj hlavní politický terén jinde a že si hlavní úkoly formuloval jinak. Jejich politický zájem divadlo zase plněji připoutalo, když stále více cítili důsledky nezdarů státoprávní politiky a když nestejná odpověď na naléhavou otázku „jak dál?“ dokončila ustavení mladočeské strany. Tomuto období chci věnovat několik následujících konstatování.

Karel Sladkovský, pracovitý, energický vedoucí muž Sboru, jej postupem let řídil a střežil jako prostředek, který vytvořením velkolepé divadelní budovy zajistí úspěch jeho politickému směru. A samozřejmě také osobám jej nesoucím. Rieger napsal v únoru 1876 Karlu Mattušovi: „Dr. Sladkovský považuje divadlo jako památník, jež sám sobě staví. Veliká jeho ctižádost nenašla nikde dosud žádoucího ukojení; vyrvete mu tuto útěchu, že divadlo zachovává jméno jeho, a vyrvete mu jeho duši krom toho jen ve slabém těle vězící.“ I kdyby to byla charakteristika zcela věcná, nemám ji za pejorativní rys, jaký měl na mysli Rieger. Podnik tak obtížný a vyčerpávající potřeboval lidi ctižádostivé /tato vlastnost ostatně také Riegrovi ani maličko nechyběla, dokonce ani ne v divadelní politice/, žádal lidi, kteří třeba právě pro ctižádost — ale ušlechtilou — byli ochotni napřít své činorodé síly.

Historik však ví, že toto ctižádostivé úsilí nesl a povzbuzoval také i stranickoideový zájem, protivenství s druhou stranou a snaha získat tu mocný triumf pro zápas s ní.

Naplno se tento boj rozvířil během roku 1873. Na jeho počátku zazněla však ještě slova o jednotě vyvolaná potřebou zabránit stůj co stůj přímým volbám do říšské rady, které chystala vláda jako volební reformu. Musely těžce zasáhnout český zápas státoprávní. Skrejšovský a Julius Grégr smluvili ve vězení dohodu, která byla začátkem roku 1873 ohlášena ve všech listech. Vyzývala národ, aby spoléhal jen na svou sílu, a byť by mohla být jeho mysl neutěšená, zmalátnělou být nesmí. „Cesta odporu je cesta pravá,“ sdělovalo prohlášení ve svornosti. Jednomyslnost však zase dlouho nevydržela. Dubnová ústavní reforma povýšila význam říšské rady a zasáhla postavení zemských sněmů. Poškodila — jak už řečeno — české státoprávní snahy, nemohla ale zasáhnout úsilí národní. Spolu s dalšími dobovými rakouskými skutečnostmi vyhrotila otázku, jak by měla česká politika dále postupovat. Zůstat u pasívní rezistence — která samozřejmě nebyla nečinnou a nevznikla z pohodlnosti, jak chtěl své čtenáře přesvědčit Bartoš — anebo se navrátit aspoň na sněm, byť jeho rozhodnutí nebylo možné zatím téměř nijak ovlivňovat. Po doplňovacích volbách sněmovních v listopadu 1873 prosadil Rieger, už před rokem doufající, že vláda dlouho nevydrží — v odhadu její lability podlehl spíše přání —, aby se napříště o obeslání sněmu vůbec nediskutovalo. Měl za sebou většinu poslanců, kterou si ještě utvrdil pohrůžkou složení mandátu; 28 poslanců /také Sladkovský, Škarda, Grégrové, Tyrš aj./ však vydalo protestní osvědčení, jímž se mandátů zříkalo — obdrželi je, jak pravili, aby „skutečnou činností na sněmu přispěli svému národu“. Nejednota — přikrytá ještě nedávno chvilkovou slovní svorností — přerostla v otevřenou roztržku, vlastně v jakousi podivnou a nedůstojnou občanskou válku, která začala postupovat celý život české společnosti. Pronikla i do rodin, naplňovala tisk, plodila nenávist, která si za argument zvolila i ránu do hlavy. Vše se poměřovalo politikou, i koupě hasičské stříkačky pro obec, i udělení obecní almužny. „Bídáctví tančilo kankán a vlastenectví mu aplaudovalo,“ posteskl si svědek tohoto ovzduší. Nemohlo nepoznamenat i stavbu Národního divadla, která se pro své hlavní organizátory stávala ještě zřetelněji prestižní politickou záležitostí. Rieger ji zanedlouho v jednom polemickém spisku připomněl jako „první pole, o jehož opanování se zasadili celou silou a organizací živlové“ pokřtění na stranu mladočeskou.

V roce 1873 měla mladočeská většina ve Sboru situaci ještě pevně v rukou. Stavba také stoupala vzhůru, její pokrok byl viditelný, byla vyvedena k architrávu a k první římse, osazovaly se kamenné obklady oken a lodžii. Přesto se nezbavila finančních problémů, ty se dokonce staly citelnými. Sbírký — byly jimi především příspěvky měst — nepřinášely očekávané /zvláště Praha odvedla příspěvek až mizivý/, souhlas Vídně s loterií, která měla pomoci, se jako obvykle důkladně pozdržel, a tak Zítkem požadovaných 600 tisíc zlatých pro dokončení stavby za tři roky bylo jen plánem. V příštích měsících se finanční situace dále zhoršila — politický boj na ni dolehl ještě zhoubněji, a také se už zřejmě projevovaly první důsledky hospodářské krize, na něž si později stěžovala i jednatelská zpráva.

Rok 74. byl časem voleb, vzájemná útočnost už ničeho nešetřila; mladočeši čekali větší volební úspěch, než zaznamenali, ale přesto vstoupili na zemský sněm a pak se i stranicky osamostatnili. Staročeši v nich stále viděli jen vzpurnou frakci, kterou se podaří rozdrtit. Bouřlivě bylo i kolem stavby Národního divadla.

Staročeši zamýšleli zlomit mladočeskou většinu Sboru, ale valná hromada z 3. května 1874 ji ještě utvrdila. Sladkovský a jemu blízcí chránili zatím své pozice nekolísavě. Staročeši chtěli stavbu vyhladovět: vyvolali kampaň odpírání sbírek a příspěvků tomuto Sboru, příspěvky zadržovali /příkladem byla redakce staročeského listu Pokrok/. Vystřelili i reedicí Riegrova článku O boucharónech, Národní divadlo jim bylo vděčným žurnalistickým tématem. Národní listy odpovídaly stejným tónem: hojně v něm byl slyšet hlas Nerudův, jehož fejetony bychom měli posuzovat v dvojím interpretačním světle — jako názor osobnosti umělecké a jako stanovisko odpovídající zájmům Grégrova listu a mladočeské politiky. Hrubě se staročeští kritikové pustili do některých umělců a do divadelního družstva. Sbor se měl stát podnikatelskou společností, která by členy rozlišovala podle výše pravidelných příspěvků. Mladočeši v tom viděli instrument ke změně skladby Sboru /nemohlo je samozřejmě přesvědčit ani podmíněčné přispívání na tomto základě, třebaže slibovalo částku značnou/. Prosadili jako vedlejší podpůrný spolek Matici divadelní. Pro ni získali ohlas v uměleckém světě a mezi pražskými dělnickými spolky. Realita nákladné stavby, hospodářských možností a politického ovzduší je přiměla opouštět některé z původních představ o finančním zabezpečení výstavby Národního divadla. Museli nejdříve sáhnout po rozsáhlé půjčce, dokonce u České spořitelny, což byl peněžní ústav německý /podmínky půjčky byly ale výhodné/. Jak využívaným terčem se tento krok stal pro staročeskou kritiku, není snad třeba ani dokumentovat. Koncem roku 1874 bylo Sboru i tak úzko, měl v pokladně jen 17 tisíc zlatých.

Za této situace se Sladkovský rozhodl vrátit k námětu, který kdysi prosazoval už Rieger a jenž se mu tehdy nezdál vhodný — požádat o zemskou subvenci, a to ve výši 300 tisíc zlatých. Měl to být vlastně první zisk z mladočeské účasti na zemském sněmu. Vysloužil si za tuto žádost ze 16. dubna 1875 další staročeské hromobití: peníze sice většinou pocházely z daní českých poplatníků, toho však protivníci nedbali. Měly jim teď posloužit jako důkaz mladočeské „zaprodanosti“ německým ústavákům. Obě strany vůbec hodnotily v politickém boji věci po svém, nehledíce na to, že třeba včera byla jejich stanoviska poněkud jiná. Historiografie si však nesmí nechat vemluvit tyto okamžité instrumentální soudy.

Ohně do vášní přidala Palackého stať O roztržce v národu českém, která mladočeský vstup na sněm pojmenovala bludem osudným, hříšným sebeklamem, ba zradou národu. Skrejšovského Brousek — jeho majitel šturmoval na mladočechy snad nejvydatněji — spustil proti zemské subvenci tak zostra, že chtěl nechat Národní divadlo raději „rozvalinou, než být pohaněn tím prokletým příspěvkem“. Skrejšovský se také přičinil o to, že padla myšlenka, aby Prozatímní divadlo řídilo družstvo spojené, a tak se ho na jaře 1876 ujalo družstvo mladočeské, jemuž napomohla přízeň zemského výboru. Následky nedaly na sebe dlouho čekat: bojkot

divadla staročeským tiskem, z obou stran zřizování zvláštních scén. Divadlo z toho prospěch nemělo, leda divadlo německé.

Všechny tyto srážky byly znát i na vnitřním stavu Sboru pro zřízení Národního divadla. Počet jeho členů se tenčil, jiným ubývalo chuti či sil. Stavba se však nezastavila, i když byly potíže s přísunem materiálu a se stavitelem Havlem; pomýšlelo se dokonce na její brzké zastřešení. Ale zpoždění tu byla, hovořila o něm i jednatelská zpráva z valné hromady v lednu 1876. Vypočítala několik důvodů neutěšené finanční situace, nezapomněla na krizi v různých odvětvích, zvláště uvedla působení „mnoha nepřátel ve vlastním táboře, jež všemožně o nezdar divadla se přičiňují“. Už se ale ozývaly hlasy po kompromisu. Eduard Grégr řekl, že by Národní divadlo mělo být dílem vsutku celého národa. „A byť zde bylo sebvíce stran politických, nemá to míti pro věc divadla žádné důležitosti, žádných následků.“ O smír se činně staral Jakub Škarda; byla určena delegace pro jednání s Riegrem, staročeši však jednání protahovali. Kompromis jim měl přinést většinu v novém Sboru, a k tomu potřebovali, aby finanční a stavební potíže Sboru dosavadního se ještě zmnožily.

V tomto spoléhání se opravdu nezmýlili. I někteří mladočeši ještě čekali, že se Sbor z těžkostí přece jen nějak dostane /např. pomocí úspěšnější loterie/. Valná hromada, která měla změnit jeho složení, se proto chystala až v polovině roku 1877. Rieger svěřil zajištění staročeského úspěchu hlavně Zeithammerovi. U jeho vědomí Sladkovský na svou funkci předem rezignoval: nemínil přihlížet majorizaci Sboru staročechy a nechtěl prý také — jak napsal — překážet sjednocení.

Od srpna 1877 vedli tedy Sbor staročeši. Zastavili bojkot stavby i akcí s ní spojených. Začali naopak s dostavěním Národního divadla spěchat. Mohli tu využívat pozitivního odkazu svých předchůdců, řízení Sboru ovšem uzpůsobili svým — i politickým — představám. Nešlo vše snadno. Finanční situace se po čase znovu stala alarmující, některé příspěvky slíbené kdysi pod podmínkou se ukázaly nedobytnými, musela poněkud pomoci zlatková sbírka a hledaly se i jiné zdroje a způsoby řešení. Dovězení a završení stavby se ale přece jen blížilo.

Mohla snad být ušetřena mnohých obtíží a zdržení, kdyby —. Toto kdyby je však pro výklad její historie nepřislušné, třebaže je lákavé eticky nebo ještě spíše vztahem, který si pokolení k Národnímu divadlu vytvořila. Místo něho jsou tu skutečné dějiny Národního divadla, jistě složité, ale neztrácející na důstojnosti onou složitostí, byť zcela neodpovídají představě spojené s bezpříkladným národním činem po požáru. Musí pamatovat i na něco z toho, o čem byly tyto připomínky.